

Қ.А. Қыдырбаев* , К.У. Купешов

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: afira-62@mail.ru

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚЫПШАҚ-АРАБ СӨЗДІКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Әлем архивтері мен кітапханаларында қазақ халқына қатысты қолжазба ескерткіштер сақтаулы тұрғаны белгілі. Ондай ескерткіштердің дені Еуропа, Ресей шығыстанушылары мен өзге де шетелдік және отандық шығыстанушы-түркологтар тарапынан зерттелгені мәлім. Сондай қолжазба ескерткіштердің бірі қыпшақ тобына жататын тілдердің, соның ішінде қазақ тілінің тарихи фонетикасы, лексикасы, морфологиясына хабар беретін құнды жәдігерлердің бірі XIII-XIV ғғ. Мысырдағы мәмлүк қыпшақтары тарапынан жазылған «Тәржұман ...» еңбегі. Бұл еңбек арабтілділерге қыпшақ тілін үйрету мақсатында жазылған қыпшақ-араб сөздігі. Еңбекті зерттеген және аударған ғалымдардың жұмыстарын салыстыра қарағанымызда, кейбір қыпшақ сөздерінің транскрипциясы мен мағыналарында бірізділіктің жоқтығы байқалды. Біз бұл мақалада осы уақытқа дейін «Тәржұман ...» еңбегіне жасалған зерттеу жұмыстары мен аудармалардағы қыпшақ сөздерін өзара салыстырамыз. Түпнұсқада берілген араб тіліндегі түсіндірмелерін зерттеу арқылы мағынасын ашып, зерттеу жұмыстары мен аудармалардағы қыпшақ сөздеріне түрлі мағына берілу себептерін анықтаймыз. Сонымен қатар әртүрлі беріліп жүрген қыпшақ сөздерінің транскрипциялары мен мағыналары бірегейленеді. Қолжазбадағы арабша түсіндірмелерін зерттеу арқылы қазақ тіліндегі түркілік баламасы ұмытылған кей арабизмдердің түркілік төркіні анықталады.

Түйін сөздер: «Тәржұман...», қыпшақ тілі, араб тілі, қыпшақ-араб сөздігі.

К. Кудырбаев*, К. Купешов

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: afira-62@mail.ru

The study of medieval kipchak-arabic dictionaries

It is known that handwritten monuments to the Kazakh people are stored in the archives and libraries of the world. It is known that many of these monuments have been studied by European, Russian Orientalists and other foreign and domestic Orientalists-Turkologists. One of these handwritten monuments is a valuable relic of languages belonging to the Kipchak group, including historical phonetics, vocabulary, morphology of the Kazakh language of the XIII-XIV centuries. The Mamluk Kipchaks in Egypt wrote the work "Tarjuman...". This work is a Kypchak-Arabic dictionary written with the aim of teaching the Arabs the Kipchak language. When comparing the works of scientists who studied and translated the work, there was a lack of consistency in the transcription and meanings of some Kipchak words. We, in this article, still compare the Kypchak words in translations and research on the work "Tarjuman...". By studying the interpretations in Arabic given in the original, we reveal the meaning and find out the reasons for giving different meanings to Kypchak words in works and translations. In addition, the transcriptions and meanings of various words of Kypchak are unique. Studying the Arabic interpretations of the manuscript, the Turkic root of some Arabisms is revealed, the Turkic equivalent of which is forgotten in the Kazakh language.

Key words: «Tarjuman ...», Kipchak language, Arabic language, Kipchak-Arabic dictionary.

К.А. Кыдырбаев*, К.У. Купешов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: afira-62@mail.ru

Исследование средневековых кипчакско-арабских словарей

Известно, что в архивах и библиотеках мира хранятся рукописные памятники казахскому народу. Известно, что многие из этих памятников изучены европейскими, российскими востоковедами и другими зарубежными и отечественными востоковедами-тюркологами. Один

из таких рукописных памятников представляет собой ценные реликвии языков, относящихся к кипчакской группе, включая историческую фонетику, лексику, морфологию казахского языка XIII-XIV вв. Со стороны мамлюкских кипчаков в Египте написан труд «Тарджуман ...». Этот труд является кипчакско-арабским словарем, написанным с целью обучения арабов кипчакскому языку. При сравнении работ ученых, изучавших и переводивших труд, отмечалось отсутствие последовательности в транскрипции и значениях некоторых кипчакских слов. Авторы этой статьи сравнивают кипчакские слова в исследовательских работах и переводах работы «Тарджуман ...». Изучив толкования на арабском языке, приведенные в оригинале, раскрывают смысл и выясняют причины придания различных значений кипчакским словам в исследовательских работах и переводах. Кроме того, отмечено, что транскрипции и значения различных слов Кипчака уникальны. Изучая арабские толкования рукописи, выявляется тюркский корень некоторых арабизмов, тюркский эквивалент которых забыт на казахском языке.

Ключевые слова: «Тарджуман ...», кипчакский язык, арабский язык, кипчакско-арабский словарь.

Кіріспе

XIV-XVI ғасырларда Мысыр мен Шам жерінде мәмлүк қыпшақтар билікке келіп, сол өңірде қыпшақ тіліне едәуір қажеттілік туындағаны белгілі. Оның дәлелі сол кезеңдерде араб-тілділерге қыпшақ тілін үйрету мақсатында жазылған «Тәржұман...», «Китаб әл-Идрак», «Әд-Дурра», «Әт-Тухфа», «Әл-Қауанин» т.б. сөздіктер мен грамматикалық жазба ескерткіштері. Тіпті «Әт-Тухфа» атты еңбектің авторы қолжазбаның кіріспесінде: «Мен еңбекті қыпшақ тілі бойынша жаздым, өйткені ең көп қолданылатын тіл – қыпшақ тілі», – деген. Осы сөздікті зерттеген отандық ғалым Т. Арын ондағы кездесетін түрік сөздерінің, яғни қыпшақ сөздерінің үлесі 97,5%, парсы сөздерінің үлесі 2,1%, араб сөздерінің үлесі 0,4% екенін анықтаған (Арынов, 2009: 129). Сонымен қатар сол кезеңдерде араб тілінен түрік (қыпшақ) тіліне аударылған «Шаһнама» поэмасы, «Иршад әл-Мулук уә-с-Салатин» және «Муқаддима Әбулләйс әс-Самарқанди» атты діни еңбектерді, т.б. атауға болады.

Аталған еңбектердің дені әлем архивтері мен кітапханаларында сақтаулы тұрғаны белгілі. Бұл еңбектердің кейбірі Еуропа, Ресей шығыстанушылары мен өзге де шетелдік түркологтар тарапынан зерттелгені мәлім. Алайда олардың дені еуроцентристік бағытта зерттелді. Кеңес кезінде отандық зерттеушілерге шетел архивтеріндегі елімізге қатысты түпнұсқа деректер мен қолжазба ескерткіштер қолжетімсіз болғандықтан шетелдік ғалымдардың еңбектеріне сүйенуге тура келді. Тәуелсіздік алғалы бері «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық»

т.б. бағдарламалар аясында рухани құндылықтарымызға қатысы бар тарихи ескерткіштер елімізге әкелініп, қайта зерделеуге мүмкіндік туды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттер

Жоғарыда аталған еңбектер шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан аударылып, зерттеліп жүр. Алайда зерттеушілер мен аудармашылардың еңбектеріне назар аударсақ, кей қыпшақ сөздерінің мағынасы әр ғалымда әртүрлі беріліп жүргенін байқаймыз.

Қыпшақ тобына жататын тілдердің, соның ішінде қазіргі қазақ тілінің тарихи фонетика, лексика, морфологиясынан т.б. хабар беретін ескерткіштердің бірі XIII-XIV ғғ. Мысырдағы мәмлүк қыпшақтары тарапынан жазылған «Китаб Мажмуғ Тәржұман Түрки уа Ажами уа Муғали (уа Фарси)» еңбегі. Бұл еңбектің түпнұсқасы қазіргі таңда Голландиядағы Лейден кітапханасында 517-ші нөмірмен сақтаулы тұрғаны белгілі. Бұл еңбек ғылыми айналымда «Тәржұман» деген атпен танымал.

Академик Ә. Қайдар: «Этностың басып өткен санғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мыңда бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарактың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-

санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты, т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» (Манкеева, 2014: 519-520), – деген болатын. Демек мәмлүк қыпшақтары тарапынан жазылған еңбектер қазіргі қыпшақ тобына жататын халықтардың, соның ішінде қазақ халқының белгілі бір заман аралығындағы даму жолы мен белгі-бейнесін айшықтайды.

«Тәржұман...» еңбегін 1894 ж. голландиялық шығыстанушы М.Т. Хоутсма (Houtsma, 1894), 1970 ж. М.Т. Хоутсманың еңбегі негізінде қазақ ғалымы Ә. Құрышжанов (Құрышжанов, 1970) зерттеді. 2000 жылы түрік ғалымы Р. Топарлы түрік тіліндегі аудармасын түрік тілі грамматикасының ережелеріне сай редакцияласа (Топарлы, 2000), 2019 жылы отандық ғалым А.Н. Гаркавец орыс тіліндегі аудармасын редакциялап, нормализация жасаған (Гаркавец, 2019).

Бұл мақаламызда осы «Тәржұман» еңбегінің түпнұсқасы мен осы еңбекке жасалған М.Т. Хоутсма, Ә. Құрышжанов, Р. Топарлы, А.Н. Гаркавец зерттеулері мен аудармалары негізінде кей қыпшақ сөздеріне әртүрлі мағына берілу себептерін ашуға және берілген әртүрлі мағыналарды біріздендіруге, түркілік баламасы ұмыт болған қазақ тіліндегі кей арабизмдердің түркілік төркінін анықтауға тырысамыз.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада салыстырмалы тарихи тұрғыдан талдау, саралау секілді ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар «Тәржұман...» еңбегін зерттеген, аударған ғалымдардың еңбектері өзара салыстырыла, салғастырыла қарастырылады. Зерттеу жұмысы тікелей «Тәржұман...» еңбегінің түпнұсқасына қатысты болғандықтан мақаламызда қолжазба тарихын зерттеу және қолжазбатану әдістеріне жүгіндік. Сондай-ақ мәтінтану, лексикалық талдау әдістері қамтылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қолжазбадағы «Жоғарғы тарап және оған қатысты есімдер туралы» атты бірінші тарауда *قیر* (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 5b) сөзінің транскрипциясын М.Т. Хоутсма [kajur] (Houtsma, 1894: 94), Ә. Құрышжанов [қыйыр]

(Құрышжанов, 1970: 161), Р. Топарлы [қır] (Топарлы, 2000: 4), А.Н. Гаркавец [қıуır] (Гаркавец, 2019) деп берген. Түпнұсқада кәсра харекеті *ق* және *ي* әріптерінің қосылу сызығының астына қойылған. Кәсраны *ق* әрпіне тиесілі десек бұл сөзді [қыр], *ي* әрпіне тиесілі десек [қыйыр] деп оқуға болады. Р. Топарлы қолжазбадағы кәсра харекетін *ق* таңбасына тиесілі санап, [қır] деп оқыса, қалған үш ғалым *ي* әрпіне теліген.

Мағынасын М.Т. Хоутсма: «Himmelssphäre» (Houtsma, 1894: 94) (*ауд.* Аспан кеңістігі) десе, Ә. Құрышжанов: «1) небесный свод, небесное пространство, небо; 2) орбита» деп, қазақ және қарақалпақ тілдеріндегі *қыйыр* сөзімен байланыстырып, орыс тіліне «край, грань, предел; дальний, самый далекий» (Құрышжанов, 1970: 161) деп аударды. Ал Р. Топарлы: «felek» (Топарлы, 2000: 4), А.Н. Гаркавец: «Небосвод» (Гаркавец, 2019) деген.

Бұл сөздің мағынасын қолжазба авторы арабтарға *الفلك* деп түсіндірген. Араб тіліндегі түсіндірме сөздіктерде *الفلك* сөзінің бірнеше мағынасы бар: 1) *التلّ المستدير من الرمل حوله فضاء* (al-Muʿjam al-Wasit, 1972: 701): *ауд.* айналасы жазық жердегі дөңгеленіп келген құм төбе, қыр; 2) *المدارُ السّمَاوِي فِيهِ الْجَزْمُ السّمَاوِي* (al-Muʿjam al-Wasit, 1972: 701): *ауд.* Аспан денелері қозғалатын орбита.

Р. Топарлының берген «felek» мағынасы арабшадағы *الفلك* [әл-Фәләк] сөзінің түрікшеге икемделген түрі. Оның [қır] деп оқуы арабшадағы *الفلك* сөзінің бірінші мағынасына сай келеді. Қазіргі қазақ тіліндегі *қыр* сөзі оны қуаттағандай болады. Алайда бұл тарау жоғары тарапқа, аспан тақырыбына қатысты болғандықтан, бұл тақырыпқа *الفلك* сөзінің екінші мағынасы тура келеді. Қазақ тіліндегі «Төбеміздегі көк аспанды қақ жарып, түстіктен **қиыр** терістікке қарай «Құс жолы» жатыр көлбей шұбалаңдап» (Сарай, 2017), «Ақ бұлттардан бір періште қол созса, Сүңгір едім ауаға. **Қиыр-қиыр** аспан жақтан жол созса, Нағыз әйел – Хауаға» (Лесбекова, 2020), «Сегіз **қыйыр** шартарап...» (Бұқар Жырау, 1993: 19) т.б. қолданыстар екінші мағынаны қуаттай түседі.

Осы тараудағы *يَل* (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 5b) сөзінің мағынасын М.Т. Хоутсма: Wind (Houtsma, 1894: 85) (*ауд.* Жел); Ә. Құрышжанов: 1) ветер; 2) год, возраст (Құрышжанов, 1970: 127) (*ауд.* 1) жел; 2) жыл, жас); Р. Топарлы: Rüzgar. Geneldir (Топарлы, 2000: 4) (*ауд.* Жел. Жалпы); А.Н. Гаркавец: Ветер, и это общее

название (Гаркавец, 2019: 321) (*ауд.* Жел және бұл жалпылама атау) деп берген.

Түпнұсқадағы арабша аудармасында *الهواء يَلُّ* деп, автор *يَلُّ* [йел] сөзіне екі мағына берген. Бірінші мағынасы *الهواء*, екінші мағынасы *العَام* сөзі. Бірінші мағынасын ғалымдардың бәрі *жел* мағынасында берген. Ал арабша түсіндірме сөздіктерде *هواء* [həuə'] сөзіне *غاز يغلف الكرة الأرضية وينتكون من الازوت والأوكسجين ، وغازات قليلة أخرى* (*ауд.* азот пен оттегінен тұратын Жер шарын қоршаған газ) деген түсініктеме берілген.

Қазақ тіліндегі *ауа* сөзі араб тіліндегі *هواء* [həuə'] сөзінен икемделіп енгені белгілі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2006: 141). Синонимдер сөздігінде *ауа* сөзіне *әуе* сөзінен басқа синоним көрсетілмеген (Қазақ тілінің синонимдер сөздігі, 2005: 91) (ал *жел* сөзі синонимдер сөздігіне мүлдем енбеген). *Әуе* сөзі де *هواء* [həuə'] сөзінен икемделген нұсқа. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *ауа* сөзіне «Жер атмосферасын құрайтын газ тәрізді заттардың жалпы жиынтығы; атмосфера» (Қазақ сөздігі, 2013: 125) деген түсінік берілген. Яғни қолжазбада *يَلُّ* [йел] сөзінің аудармасы ретінде берілген *هواء* [həuə'] сөзінің арабша түсіндірмесі мен қазақ тіліндегі *ауа* сөзінің түсіндірмесі мағыналас болып тұр. Демек автор *يَلُّ* [йел] сөзі арқылы *ауаны* меңзеп отыр. Бұдан шығатын қорытынды қазіргі қолданыстағы *ауа*, *әуе* сөздері араб тілінен енген кірме сөздер болса, *يَلُّ* [йел] (*қаз.* жел) сөзі *ауа*, *әуе* сөздерінің түркілік баламасы, төркіні болмақ. Қазір жарыса қолданылатын «Допқа ауа беру, допқа жел беру» деген мысалдардан *ауа*, *жел* сөздері мағыналас екенін аңғарамыз.

Екінші мағынасында ғалымдардың пікірі әртүрлі. Ә. Құрышжанов *العَام* мағынасын «год, возраст» (*ауд.* жыл, жас) деп берсе, Р. Топарлы «Geneldir» (*ауд.* жалпы) деп берген. Ал А.Н. Гаркавец бұл сөзді жеке мағына ретінде санамай, «Ветер» сөзін «общее название» (*ауд.* жалпылама атау) деумен шектелген. М.Т. Хоутсма болса екінші мағынасын мүлдем бермеген.

يَلُّ [йел] сөзінің екінші мағынасын араб тілділерге *العَام* сөзі арқылы түсіндірген дедік. Араб тіліндегі *العَام* сөзін екі түрлі түбірден таратуға болады. Біріншісі *عوم* түбірінен, екіншісі *عم* түбірінен туындаған. *عوم* түбірінен туындағаны *م* әрпі шәддасыз қосарланбай оқылатын *العَام* сөзі. Мағынасы *السَّنَةُ* (al-Mu‘jam al-Wajiz, 1995: 442) (*ауд.* жыл). *عم* түбірінен

туындағаны *م* әрпі шәдда арқылы қосарланатын *العَام* сөзі. Мағынасы *وخلاف الخاص، الشامل،* (al-Mu‘jam al-Wasit, 1972: 629) (*ауд.* жалпы, жалпылама). Қолжазбада *م* әрпіне шәдда белгісі қойылмай *العَام* түрінде берілген. Ә. Құрышжанов *عوم* түбірінен туындаған *العَام* (*ауд.* жыл) сөзінің мағынасын берсе, Р. Топарлы мен А.Н. Гаркавец *عم* түбірінен туындаған *م* әрпі қосарланатын *العَام* сөзінің мағынасын берген. Алайда А.Н. Гаркавец «Ветер, и это общее название» (Гаркавец, 2019: 321) деу арқылы *العَام* сөзін *يَلُّ* [йел] сөзінің екінші мағынасы ретінде қарастырмаған. Түркі тілдерінде *يَلُّ* [йел] тұлғасындағы «жалпылама» мәнін беретін сөз жоқ болғандықтан, Ә. Құрышжановтың *год* (*ауд.* жыл) нұсқасын құптаймыз.

Автор «*الهواء يَلُّ وهو العَام*» деу арқылы *يَلُّ* [йел] сөзіне *الهواء* және *العَام* деген екі мағына бергені анық. Оған «*الشمس كُنَّ وهو اليوم*» деу арқылы *كُنَّ* [күн] сөзіне *Күн* (аспан денесі) және *тәулік* және «*القمر أي وهو الشهر*» деу арқылы *أي* [ай] сөзіне *Ай* (Жер серігі) және *ай* (отыз күндік уақыт өлшемі) деген екі мағына берген мысалдары т.б. дәлел болады. Бұл өз кезегінде А.Н. Гаркавецтің *العَام* сөзіне жеке мағына бермей, «общее название» деумен шектелгенін жоққа шығарады.

Сонымен қатар автор «Уақыттар туралы» жиырма бірінші тарауда «*العَام يَلُّ وهو الهواء*» деп, *يَلُّ* сөзіндегі *ي* әрпін кәсра арқылы жазып, бірінші мағынасын *العَام*, екінші мағынасын *الهواء* деп көрсеткен. Бұл сөз кәсра арқылы [йыл] деп оқылады. Тарау уақыт тақырыбына қатысты болғандықтан арабша түсіндірмесінің *عم* түбірінен туындайтын *жалты*, *жалтылама* мағынасындағы *العَام* сөзі емес, *عوم* түбірінен туындаған *жыл* мағынасын білдіретін *العَام* сөзі екені анық.

Бұл *жел*, *ауа* мағынасындағы *يَلُّ* сөзі фатха арқылы *يَلُّ* [йел], *жыл* мағынадағы *يَلُّ* сөзі кәсра арқылы *يَلُّ* [йыл] деп жазылатынын білдіреді.

Қазіргі түркі тілдерінде де *жел* және *жыл* сөздерінің әртүрлі дыбысталуы бұл ойымызды қуаттай түседі:

Жел: *тат.* Жил; *ноғ.* баиқ. құмық. Ел; *түрік.* Yel; *түрікм.* Ýel; *әзер.* Küläk; *өзб.* Shamol; *үйг.* شامال; *қырг.* Шамал;

Жыл: *тат.* Ел; *ноғ.* баиқ. құмық. Йыл; *түрік.* Yıl; *түрікм.* Ýul; *әзер.* II; *өзб.* Yil; *үйг.* ييل; *қырг.* Жыл;

Осы тараудағы *فصراً* (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 6a) сөзіне М.Т. Хоутсма Wirbelwind (Houtsma, 1894: 91) (*ауд.* ұйтқыма); Ә. Құрышжанов Гроза, буря, ураган, вихрь, смерч

(Курышжанов, 1970: 159) (*ауд.* гроза – нажағай; буря – дауыл; ураган, вихрь – құйын; боран, алай-дүлей; смерч – құйын); Р. Топарлы Kasirga (Топарлы, 2000: 5); А.Н. Гаркавец буря, ураган, ‘вихрь, смерч’ (Гаркавец, 2019: 323) деген мағыналар берген.

Байқағанымыздай, Ә. Құрышжанов пен А.Н. Гаркавец قَصْرَقَا [қасырқа] сөзіне бірнеше мағына берген және берген мағыналарының әрқайсысы теңізде де, құрлықта да болатын әртүрлі құбылысты білдіреді. Ал түпнұсқада арабша аудармасын الزُّوْبَعَةُ [äz-zübä‘äh] деп бір сөзбен ғана берген. Арабша түсіндірме сөздіктерде إعصار، ریح تثير الغبار وتديره [äz-zübä‘äh] сөзіне في الأرض ثم ترفعه إلى السماء (Mujam al-Luga al-Arabia al-Muasir, 2008: 1005) (*ауд.* Құйын, яғни топырақты, шанды жер бетінен аспанға үйіре көтеретін жел) деген түсініктеме берген. Сала мамандары الزُّوْبَعَةُ [äz-zübä‘äh] мен الإعصار [äl-‘i‘šār] арасында айырмашылық барын, الزُّوْبَعَةُ [äz-zübä‘äh] құрлықта болатынын, الإعصار [äl-‘i‘šār] теңізден бастау алатынын айтады. Ал сол ғасырларда Мәмлүктер елінде жарық көрген үлкен «Лисэн әл-Араб» сөздігінде الزُّوْبَعَةُ сөзіне ریح تدور في الأرض لا تَقْصِدُ وَجْهًا وَاحِدًا تَحْمِلُ الْغُبَارَ وَتَرْفَعُ إِلَى السَّمَاءِ كَأَنَّهُ عَمُود (Ибн Манзур, 2009: 167) (*ауд.* Жерде бір бағытқа ғана ұйытқымай, шаң-топырақты аспанға ұстын тәрізді үйіре көтеретін жел) деген түсіндірме берген. Сол дәуірдегі арабша түсіндірме сөздікте де бұл табиғи құбылыстың мұхитта емес, жер бетінде болатынын меңзеп тұр. Олай болса, قَصْرَقَا [қасырқа] сөзіне әртүрлі мағына бермей құйын, ұйытқыма деген дұрыс.

«Жер және ондағы орындар» атты 2-тараудағы بِرْ (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 6a) сөзіне М.Т. Хоутсма Land (Houtsma, 1894: 91) (*ауд.* жер); Ә. Құрышжанов 1) земля (материк), земной шар; 2) место, пункт; 3) местность, поле, территория, страна (Курышжанов, 1970: 127) (*ауд.* 1) Жер (құрлық), жер шары; 2) орын; 3) алаң, аумақ, ел; Р. Топарлы Yer. 'Boş' ve 'paçsa yer' anlamındadır (Топарлы, 2000: 5) (Жер. «Бос» және «жер телімі» мағынасы бар); А.Н. Гаркавец Земля, и ещё это ‘место’, а также ‘участок’ (Гаркавец, 2019: 323) (*ауд.* Жер, сонымен бірге бұл «орын», сондай-ақ «жер телімі») деген мағыналар берген.

Түпнұсқадағы арабша аудармасын: الأَرْضُ بِرْ деп автор [йер] сөзіне үш мағына берген.

Яғни автор بِرْ [йер] сөзінің үш мағынасын берген: 1) الأَرْضُ [äl-‘ärd]; 2) المَكَانُ [äl-mākān]; البُقْعة

[äl-buq‘ä]. Араб тіліндегі түсіндірме сөздіктерде бұл үш сөздің түсіндірмесін былай берген:

1) أحد كواكب المجموعة الشمسية – الأَرْضُ [äl-‘ärd] (al-Mu‘jam al-Wasit, 1972: 14) (*ауд.* Күн жүйесіндегі планеталардың бірі, орбитасының реті үшінші. Ол біз тұратын планета), яғни Жер;

2) المَكَانُ [äl-mākān] – المَوْضِعُ (al-Munjid al-Abjadi, 1998: 994) (*ауд.* жер, орын, жай, мекен); Жай парсы тілінен, мекен араб тілінен енген кірме сөз десек, жер мен орын түркі сөздері.

3) القُطْعة من الأرض تتميز مآ حولها – البُقْعة [äl-buq‘ä] (al-Mu‘jam al-Wasit, 1972: 66) (*ауд.* айналасынан ерекшеленіп тұратын жер бөлігі), яғни жер, жер телімі, территория.

Ал М.Т. Хоутсма بِرْ [йер] сөзінің бір мағынасын ғана көрсетсе, Р. Топарлы екі мағынасын берген. Ә. Құрышжанов пен А.Н. Гаркавец үш мағынасын берген.

Демек, بِرْ [йер] 1) Жер; 2) жер, орын, мекен, жай; 3) жер телімі, территория;

Қазіргі қолданыстағы мекен сөзі араб тілінен, жай сөзі парсы тілінен, территория сөзі орыс тілі арқылы еуропа тілдерінің бірінен ауысқан. Ескі қыпшақ тілінде осы сөздердің мағынасын бір ғана بِرْ [йер] сөзі берген.

Осы тараудағы اَحْرَمَ (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 6a) сөзін М.Т. Хоутсма [üçürüm] (Houtsma, 1894: 44); Ә. Құрышжанов [үчүрүм] (Курышжанов, 1970: 215); Р. Топарлы [uçurum] (Топарлы, 2000: 5); А.Н. Гаркавец [uçurum] (Гаркавец, 2019: 323) деп транскрипциялаған. Қолжазбада ҳ таңбасына нүкте қойылмаған. Ғалымдардың бәрі оған үш нүкте қойып, ч [ч] деп оқыған. М.Т. Хоутсма мен Ә. Құрышжанов жіңішке әуезде транскрипцияласа, Р. Топарлы мен А.Н. Гаркавец жуан әуезде дыбыстаған. Қолжазбаның фонетикалық бөлімінде автор ч [ч] дыбысына «Ал астында үш нүктесі бар جيم (жим) де ش [ш] және ج [ж] дыбыстарының арасындағы жуан дыбыс» (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 2b) деп сипаттама берген. Сондықтан жуан дыбыстаған Р. Топарлы мен А.Н. Гаркавецтің нұсқасын қолдаймыз. Алайда ғалымдар қазіргі түрік тіліндегі uçurum сөзінің дыбысталуы негізінде қолжазбадағы м таңбасында келген фатханы сукунге айналдырған секілді. Түпнұсқаға зер сала қарасақ, автор фатханы әдейілеп қойғаны байқалады. Сондықтан бұл сөзді [үчүрма] деп транскрипциялаған жөн.

Бұл сөздің мағынасын М.Т. Хоутсма *jäher Abhang* (Houtsma, 1894: 44) (ауд. тік жар); Ә. Құрышжанов *крутой, обрывистый склон, откос* (Курышжанов, 1970: 155); Р. Топарлы *Yassı enli taş* (Топарлы, 2000: 5) (ауд. жазық енді тас); А.Н. Гаркавец *Крыша в.м. обрыв, отвесный склон, 'обрыв, пропасть'* (Гаркавец, 2019: 323) деп берген.

Ғалымдар бұл сөздің қолжазбадағы араб тіліндегі түсіндірмесін *السَّقِيف* [äs-säqif] деп оқыған. Бұл сөзге араб тіліндегі түсіндірмелерде екі мағына берілген: 1) *غَطَاءُ الْمَنْزِلِ وَنَحْوَهُ، وَهُوَ أَعْلَاهُ* (ауд. үйдің жаппасы т.б., ол үйдің жоғарғы бөлігі, еденіне кері мағынада); 2) *السماء* (ауд. аспан). Арабшадан аударылған екі мағына да бұл тараудың тақырыбына сәйкес келмейді. (Соған қарамастан Р. Топарлыдан басқа ғалымдар *اچرم* сөзін тақырыпқа икемдеп «тік жар» мағынасында, Р. Топарлы «Yassı enli taş» (ауд. жазық енді тас) деп берген. Ғалымдар бұл мағынаны қазіргі түрік тіліндегі *uçurum* сөзі негізінде беріп отырғаны байқалады). Қолжазбаны зерттеу барысында *اچرم* [үчүрма] сөзінің арабша түсіндірмесі *السَّقِيف* [äs-säqif] емес, *السَّقِيف* [äš-šäqif] екені анықталды. Мағынасы: *الصَّخْرُ الْعَظِيمُ الْمُنْحَدِرُ مِنَ الْجَبَلِ* (al-Munjid fi al-Luga, 1986: 397) (ауд. Таудың еңіс үлкен жартасы). Демек *اچرم* [үчүрма] *السَّقِيف* [äš-šäqif] Құлама, еңіс жартас;

Осы тараудағы *يز* (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 6a) сөзін автор арабтілділерге *الجرف يز* деп түсіндірген. Яғни 1) *الجرف* [al-ğaraf]; 2) *الزريق* [ar-rīq]; 3) *أمرک لَمَنْ شَبَّتَ بَأَنْ يَشُقَّ الشَّيْءُ* деген үш мағына берген.

Мағынасын М.Т. Хоутсма 1) *schroffer Felsen*; 2) *Spreichel*; 3) *spalten* (Houtsma, 1894: 104) (ауд. 1) тік жар; 2) сілекей; 3) жару, шағу); Ә. Құрышжанов 1) Яр, крутой берег; 2) слюна; 3) йар: йарғыл (يرغل) раскалывать, рассекать, колоть, расщеплять (Курышжанов, 1970: 124); Р. Топарлы 1) *Yalçın kayalık*; 2) 'Tükürük' demektir; 3) *Bir şey zahmetli ve sıkıntılı olduğunda böyle emredersin* (Топарлы, 2000: 5) (ауд. 1) тік жар; 2) «түкірік» дегенді де білдіреді; 3) Бір нәрсе ауыр және қиын болғанда осылай бұйырарсың); А.Н. Гаркавец 1) Утёс, крутой склон / берег, 'обрыв; овраг'; 2) и это же – расцвет; блеск, красота; 3) а ещё повелительное наклонение глагола [уар-] 'раскалывать, разрубать' (Гаркавец, 2019: 323);

Бұл сөздің түпнұсқадағы арабша 1) *الجرف* [al-ğaraf]; 2) *الزريق* [ar-rīq]; 3) *أمرک لَمَنْ شَبَّتَ بَأَنْ يَشُقَّ الشَّيْءُ* аудармаларының мағынасын арабша түсіндірме сөздіктер арқылы ашып көрсетеміз:

1) *الجرف* [al-ğurf] – *شِقَّ الوادي إذا حَفَرَ الماءُ في أسفله* (al-Mu'jam al-Wasit, 1972: 118) (ауд. астын су жырып опырылған ойпат жердегі жар), яғни *жар*; Ғалымдар берген бірінші мағына арабшасына тура келеді;

2) *الزريق* [ar-rīq]: Араб тілінде *الزريق* [ar-rīq] сөзінің бірнеше мағынасы бар. а) *اللعب* (al-Mu'jam al-Wasit, 1972: 386) (ауд. сілекей); ә) *القوة* (al-Mu'jam al-Wasit, 1972: 386) (ауд. күш, қуат, демеу). М.Т. Хоутсма, Ә. Құрышжанов, Р. Топарлы *الزريق* [ar-rīq] сөзінің *сілекей, түкірік* мәніндегі бірінші мағынасын берген. Қолжазбада кәсра арқылы *الزريق* [ar-rīq] деп анық жазылған. А.Н. Гаркавец «расцвет; блеск, красота» деп, фатха арқылы жазылатын *الزريق* [ar-raiq] сөзінің мағынасын берген. Қазіргі түркі тілдерінде *сілекей, түкірік* мағынасын білдіретін, дыбысталуы *йар/жар* сөзіне жақын сөз кездеспейді. Біздің ойымызша мұнда *القوة والرَّمق* (ауд. күш, қуат, демеу) мағынасы тура келеді. Өйткені қазіргі қазақ тілінде *сүйеніш, тірек, демеу* мағынасында қолданылатын «жар» сөзі бар (Қазақ тілінің синонимдер сөздігі, 2005: 471);

3) *أمرک لَمَنْ شَبَّتَ بَأَنْ يَشُقَّ الشَّيْءُ* (ауд. біреуге бірдемені жарғызғың келгенде оған айтатын бұйрығың). Араб тілінде *شَقَّ* [šaqqa] етістігінің *صعب* (al-Mu'jam al-Wasit, 1972: 489) (ауд. қиын болу, ауыр болу) және *صدر* (al-Mu'jam al-Wasit, 1972: 489) (ауд. жару) мағыналары бар. Р. Топарлы түпнұсқадағы *أمرک لَمَنْ شَبَّتَ بَأَنْ يَشُقَّ الشَّيْءُ* деген түсіндірмені «Bir şey zahmetli ve sıkıntılı olduğunda böyle emredersin» деп, *شَقَّ* [šaqqa] етістігін *صعب* (ауд. қиын болу, ауыр болу) мағынасында берген. Алайда қазіргі түркі тілдерінде *қиын болу, ауыр болу* мағынасын білдіретін, дыбысталуы *йар/жар* сөзіне жақын сөз кездеспейді. Сондықтан М.Т. Хоутсма, Ә. Құрышжанов, А.Н. Гаркавец *صدر* (ауд. жару) мағынасында дұрыс берген.

يز [йар] 1) *الجرف* [al-ğaraf] – жар; 2) *الزريق* [ar-rīq] демеу, күш; 3) *أمرک لَمَنْ شَبَّتَ بَأَنْ يَشُقَّ الشَّيْءُ* (ауд. біреуге бірдемені жарғызғың келгенде, оған айтатын бұйрығың), яғни *жар* етістігінің бұйрық райы.

فُرُو (Kitāb tarjūmān, original facsimile: 6a) сөзіне қолжазбада وهو الحمي وهو اليايس وهو деп төрт мағына берген. Олар: 1) البَرّ [al-barr]; 2) الحمي [al-ḥamiī]; 3) اليايس [al-īābis]; 4) النايف [an-nāšif].

М.Т. Хоутсма 1) trocken (ауд. құрғақ); 2) Festland (ауд. құрлық); 3) Fieber (ауд. безгек) (Houtsma, 1894: 90) деп үш мағына, Ә. Құрышжанов 1) сухой; 2) материк, суша; 3) лихорадка, горячка; каз. құры. Во втором значении – каз. құрлық (Құрышжанов, 1970: 169) деп үш мағынасын; Р. Топарлы Kuru (ауд. құрғақ) деп бір мағынасын (Топарлы, 2000: 5); А.Н. Гаркавец 1) Суша; 2) и это – сухая лихорадка, горячка, жар; 3) а еще земля; 4) и ещё – сухость (Гаркавец, 2019: 323) деп төрт мағынасын берген;

Енді автор берген арабша сөздердің мағынасын арабша түсіндірме сөздіктерден іздейік:

1) البَرّ [al-barr]: الأرض اليابسة (мун, 30-б.) (ауд. құрғақ Жер), яғни құрлық; 2) الحمي [al-ḥamiī]: كل (al-Munjid fi al-Luga, 1986: 156) (ауд. қорылатын, қорғалатын барлық нәрсе); 3) اليايس [al-īābis]: ييس [iābisa] етістігінің негізгі есімшесі. Мыс. يبست الأرهاض (Mujam al-Luga al-Arabia al-Muasir, 2008: 2507) (ауд. гүлдер қурады), яғни اليايس [al-īābis]: қураған; 4) النايف [an-nāšif]: نَشِيفت [našifa] етістігінің негізгі есімшесі. Мыс. نَشِيفت الأرض: جَفَّ (уә, 617-б.) (ауд. жер құрғады), яғни النايف [an-nāšif]: құрғақ;

Р. Топарлы 4-ші мағынасын ғана берген. Басқа ғалымдар فُرُو [құрұ] сөзінің мағыналарын бергенде түпнұсқадағы ретін сақтамаған және А.Н. Гаркавецтен басқалары төрт мағынасын толық бермеген. Түпнұсқада төрт мағынасы 1) البَرّ [al-barr]; 2) الحمي [al-ḥamiī]; 3) اليايس [al-īābis]; 4) النايف [an-nāšif] ретімен берілген. М.Т. Хоутсма, Ә. Құрышжанов, А.Н. Гаркавец екінші мағынасын шәдда белгісін م әрпіне тиесілі етіп, الحمي [al-ḥamma] деп оқып, «безгек» мағынасында берген. Егер шәдда белгісі ي әрпіне тиесілі десек الحمي [al-ḥamiī] сөзі шығады. Қазақша мағынасы «қорық», «қорылатын жер» дегенді білдіреді. Қорық сөзінің дыбысталуы да ескі فُرُو [құрұ] сөзіне жақын. Осы мағынадағы түрік тіліндегі «koyun», башқұрт тіліндегі «курсаулық», әзербайжан тіліндегі «qoquq» сөздері бұл пікірімізді қуаттай түседі.

فُرُو [құрұ] 1) البَرّ [al-barr]: құрлық; 2) الحمي [al-ḥamiī]: қорық, қорылатын нәрсе; 3) اليايس [al-īābis]: қураған; 4) النايف [an-nāšif]: құрғақ.

Қорытынды

Зерттеуіміздің нәтижесі бойынша «Тәржүман» еңбегін аударған, зерттеген ғалымдар кей қыпшақ сөздеріне әртүрлі мағына беру себептері төмендегідей деген тұжырымға келеміз:

Бірінші себебі, транскрипциясын әртүрлі беруден туындайды. Мысалы قير сөзіндегі кәсра харекетін ق әрпіне тиесілі деп [qir] деп транскрипциялау, ي әрпіне тиесілі деп [қыйыр] немесе [қуир] деп транскрипциялау;

Екінші, қыпшақ сөздерінің арабша түсіндірмелеріне терең бойламау. Мысалы يَل [йел] сөзінің араб тіліндегі هواء [һәуә] аудармасы араб тіліндегі түсіндірме сөздіктер арқылы зерттелмеу салдарынан, бұл сөздің ауа мағынасы берілмеген.

Үшінші, кей ғалымдардың қыпшақ сөздеріне берілген бірнеше мағынаның біреуін не екеуін ғана берумен шектелуі. Мысалы М.Т. Хоутсма үш мағына берілген يِر [йер] сөзінің бір ғана мағынасын келтірген.

Төртінші, қыпшақ сөздеріне аударма ретінде берілген араб сөздерін әртүрлі түбірлерден тарату. Мысалы يَل [йел] сөзінің екінші мағынасына берілген الْعَامَ сөзін Ә. Құрышжанов عوم түбірінен, Р. Топарлы мен А.Н. Гаркавец عم түбірінен таратқан.

Бесінші, қыпшақ сөздеріне берілген арабша аударманың дұрыс оқылауы. Мысалы اچرم [ұчұрма] сөзінің арабша السَّقِيف [äš-šäqif] аудармасы жаңылыс السَّقِيف [äs-säqif] деп оқылған. Салдарынан А.Н. Гаркавец اچرم [ұчұрма] сөзіне крыша деген жөнсіз мағына үстеген. Сондай-ақ فُرُو [құрұ] сөзіне берілген الحمي [al-ḥamiī] сөзі الحمي [al-ḥamma] деп оқылып, бұл сөзге орынсыз безгек деген мағына берілген.

Алтыншы, қыпшақ сөздеріне берілген арабша аударманың бірнеше омонимі болуы. Мысалы يِر [йар] сөзіне берілген الرِّيق [ar-rīq] сөзінің اللعاب (ауд. сілекей) және القوة والرمق (ауд. күш, қуат, демеу) мағыналарының болуы. Ғалымдар негізсіз сілекей (اللعاب) мағынасын таңдаған.

Қаржыландыру

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің AP08855781 гранты есебінен қаржыландырылды.

Әдебиеттер

- Арынов Т. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб ат-Тухфа аз-Закыйа фил-луға ат-Туркийя». – Алматы, 2009. – 129 с.
- Kitāb Majmū‘ tarjumān Turkī wa-‘Ajāmī wa-Mughalī [wa-Fārsī]. – Form: folios 1a-62b. 242 x 165-200 x 130 mm. – Leiden (original facsimile)
- Манкеева Ж. Ұлт тұғыры тілде: 519-520 б.) (Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640б.
- Houtsma. M.Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden: Brill, 1894. – 114 s.
- Курьшжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: «Наука», 1970. – 234 с.
- Toparlı R, Çögenli S, Yanık N. Kitabu-ı Mecmu-ı tercüman-ı Türki ve acemi ve mughali. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 240 s.
- Гаркавец А.Н. Китаб-и Маджму‘-и Тарджуман-и Турки ва ‘Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика и по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халил бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О.О. Туякбаева. – Алматы: Бaur, 2019. – 600 стр., в т. ч. 192 илл.
- المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية. دار الدعوة. القاهرة، 1972. 1067 ص.
- Сарай Ә. «Құс жолының» қиқулы тарихы // <https://cutt.ly/HJhb92I> (20.04.2017)
- Лесбекова Ұ. Өмірге махаббат // <https://cutt.ly/8Jhn2a9> (14.02.2020)
- Бұқар жырау. Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. – 96 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Ғ. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006. 2-том. – А – Б. – 744 б.
- Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Құраст. С. Бизақов, Ә. Болғанбаев, Ш. Дәулетқұлов. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 720 б.
- Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.
- المعجم الوجيز. مجمع اللغة العربية. طبعة خاصة بوزارة التربية والتعليم. القاهرة، 1995. 687 ص.
- عمر، أحمد مختار. معجم اللغة العربية المعاصرة. 1. القاهرة: عالم الكتب، 2008. 3367 ص.
- ابن منظور. لسان العرب. الجزء 8. بيروت: دار الكتب العلمية، 2009. 552 ص.
- المنجد الأبجدي. بيروت: دار المشرق، 1998. 1174 ص.
- المنجد في اللغة. بيروت: دار المشرق، 1986. 1014 ص.

References

- Arynov T. (2009) Lexico-semantic and stylistic features of the language of the old Kipchak monument "Kitab at-Tuhfa az-Zakiya fil-luga at-Turkiya". – Almaty, – 129 p.
- Kitāb Majmū‘ tarjumān Turkī wa-‘Ajāmī wa-Mughalī [wa-Fārsī]. – Form: folios 1a-62b. ; 242 x 165-200 x 130 mm. – Leiden (original facsimile)
- Mankeeva J. (2014) The foundation of the nation is in language: pp. 519-520) (Issues of Kazakh language education. – Almaty: "Abzal-Ai" publishing house. – 640 pages.
- Houtsma. M.Th. (1894) Ein Türkisch-arabisches Glossary. – Leiden: Brill – 114 s.
- Kuryshzhanov A.K. (1970) Research on the vocabulary of the old Kipchak written monument of the 13th century. "Turkic-Arabic Dictionary". – Alma-Ata: "Science" – 234 p.
- Toparlı R, Çögenli S, Yanık N. (2000) Kitabu-ı Mecmu-ı tercüman-ı Türki ve acemi ve mughali. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 240 s.
- Garkavets A.N. (2019) Kitab-i Majmu'-i Tarjuman-i Turki wa 'Ajami va Mughali va Farsi. "The summary book of the translator in Turkic, and in Persian, and in Mongolian, and in Farsi" Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Kunavi / With the participation of O.O. Tuyakbaev. – Almaty: Baur. – 600 pages, including 192 illustrations.
- Saray A. (2017) The story of the Milky Way // <https://cutt.ly/HJhb92I>
- Lesbekova N. (2020) Love for life // <https://cutt.ly/8Jhn2a9>
- Mass destruction. (1993) Hey, Abylai, Abylai! Contractions. Almaty: Zhalyln, 1993. – 96 p.
- Dictionary of the Kazakh literary language. (2006) Fifteen volumes / Comp. G. Kaliyev, S. Bizakov, O. Nakysbekov and others. – Almaty: "Arys" publishing house. Volume 2. – A – B. – 744 pages.
- Dictionary of synonyms of the Kazakh language (2005) / Compilation. S. Bizakov, A. Bolganbaev, Sh. Dauletkulov – Almaty: "Arys" publishing house, 2005. – 720 pages
- Kazakh dictionary (2013) (one-volume explanatory dictionary of the Kazakh language) / Compiled by: N. Uali, Sh. Kurmanbayuly, M. Malbakov, R. Shoibekov and others. — Almaty: "Era" publishing house. – 1488 pages.
- Brief dictionary. (1995) Arabic Language Academy. A special edition of the Ministry of Education. – Cairo – 687 p.
- Omar, Ahmed Mukhtar (2008) Contemporary Arabic Dictionary. p1. – Cairo: World of Books, – 3367 p.
- Ibn Manzur (2009) Arabes Tong. Part 8. – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya – 552 p.
- Alphabetical locket (1998) Beirut: Dar Al-Mashreq – 1174 p.
- Upholstered in the language (1986) Beirut: Dar Al-Mashreq- 1014 p.